

Anna Bodrova

Filološka fakulteta, Sankt Peterburg

UDK 821.163.6.09"19/29":316.75

Nacionalizem proti kozmopolitizmu v slovenski literaturi

V slovenski literaturi obstajata dve medsebojno povezani težnji: narodnozavedna, konservativna, ki se veže na konstruiranje nacionalne identitete, in kozmopolitska, nagnjena k prestopanju nacionalnih meja. Odnos med tendencama sledimo na primerih treh avtorjev (Ivana Cankarja, Alme Karlin, Polone Glavan). Omenjeno problematiko analiziramo ob pomoči teorije nacionalizma Benedicta Andersona. Za nadaljnjo razpravo predlagamo povezavo med tokovoma.

konstrukcija nacionalne identitete, nacionalna literatura, kanon, kozmopolitizem

Two tendencies are present in Slovene literature: the »defensive nationalist« one that is concerned with the construction of national identity and the »cosmopolitical« one that aims to transcend the national boundaries. The interplay of these tendencies may be found in the work of three authors (Ivan Cankar, Alma M. Karlin, Polona Glavan). These problems are considered within the framework of Benedict Anderson's theory of nationalism. The future correlation of these two currents is offered as a theme for discussion.

national identity construction, national literature, canon, cosmopolitanism

V 20. in 21. stoletju se začnejo problematizirati številni fenomeni. Npr. pojem nacionalne literature, kakor tudi same nacije, se vse pogosteje opredeljuje kot konstrukt, govori se o njegovih arbitrarnosti. Tudi v danem članku, ki se ukvarja z dvema težnjama v slovenski literaturi, s konservativno in reformatorsko, pojma nacionalizem in kozmopolitizem beremo na različne načine. V naslovu jubilejnega Seminarja, *Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, se prav tako pojavi besedna zveza »slovenska literatura«, ki se nanaša na nacionalno literaturo. Pričujoči članek se ukvarja z »nacionalno komponento«, določene vidike pa poudarja z uporabo termina nacionalizem, ki se v skladu z angleškimi raziskovalci (Gellner 1991: 5) uporablja nevtralnno, brez negativnih konotacij.

Tema nacije, nacionalne identitete ipd. se pojavlja pri številnih pisateljih, zato se ne moremo izogniti fragmentarni analizi. Problematika nacionalne identitete je pogosto obravnavana tema, zato tudi v različni literaturi zasledimo številne predloge za opredelitev pojma nacija. Npr. dekonstrukcijski pristop nacijo opredeljuje kot plod kolektivne imaginacije, imaginarno ali »zamišljeno skupnost« (Anderson 2002), kot produkt diskurzivnih praks.

Nacionalne imaginarne skupnosti (»zamišljene skupnosti«) so postale temelj številnih sodobnih držav tako v Evropi kot v Ameriki, in sicer političnih tvorb, ki so nastale po razpadu Avstro-Ogrske ali Jugoslavije. Zdi se, da je v Evropi pri oblikovanju nacije posebej pomembna vloga jezika. Kot je znano, ideja povezave jezika in nacije pripada Herderju, ki ni upošteval neevropskih držav (v Ameriki so npr. ustvarili nacionalne države, ki so kot državne in nacionalne jezike sprejele jezike drugih držav; Anderson 2001: 89–90). Anderson (prav tam: 93) ugotavlja, da je imelo prav delo jezikoslovcev in pisateljev ključno vlogo pri oblikovanju evropskih nacionalizmov v 19. stoletju,

fenomen nacije pa postavi v okvire narativnih struktur (prav tam: 221–223). Tako tudi nacionalna identiteta ni genetska danost, pač pa diskurzivna performativna praksa.

Nacionalizem pogosto predstavljajo kot protipol kozmopolitizma. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970) definira kozmopolitizem kot »nazor, po katerem človek ne pripada posameznemu narodu, državi, ampak svetu kot celoti«. Ta definicija se zdi (za literaturo) utopična, saj se literatura neizogibno ustvarja v konkretnem jeziku. Zdi se, da je kozmopolitizem bolje povezovati s težnjo po širjenju meja, kar delno dosega z vnašanjem novih elementov v svojo kulturo kot tudi s pripadnostjo svetu kot celoti (kar je enako utopično kot pripadnost naciji).

Takšno vnašanje novih elementov je očitno v ustvarjanju **Ivana Cankarja** (1876–1918), pisatelja, ki je bistveno spremenil tok razvoja slovenske literature ter jo motivno in žanrsko obnovil. Cankar zavzema častno mesto med literarnimi ustvarjalci, ki so odločilno vplivali na razvoj nacionalne literature in formiranje nacionalne kulturne identitete: Primož Trubar, Anton Tomaž Linhart, France Prešeren, Srečko Kosovel. Po mnenju slovenskega filozofa Mladena Dolarja je edino, kar združuje tako raznolike pisatelje, dejstvo, da so v svojem času »radikalno pretrgali s tem, kar je tedaj veljalo za slovensko identiteto.« (Dolar 2012: 320) Kot je znano, je vsak izmed omenjenih pisateljev z vnosom revolucionarnih sprememb bistveno vplival na kulturo. Tako lahko v danem primeru govorimo o širitvi ali prestopanju meja.

Mladen Dolar izpostavlja dva pristopa k razumevanju nacionalne identitete, ki bi ju lahko pogojno imenovali konservativni in reformatorski. Meni, da v skladu s prvim pristopom slovenska nacionalna identiteta ni notranje protislovna, saj je ukoreninjena v jeziku, tradiciji, umetniških delih. »Vse to je treba le natanko popisati, ohranjati in nadaljevati« in če se pojavi protislovje, je to zunanje v odnosu do slovenske identitete, zato prihaja do borbe med »našim« in »tujim.« (Dolar 2012: 323) Drug pristop predpostavlja, da je protislovje tako znotraj celotne besedne zveze »slovenska nacionalna identiteta in kultura« kot tudi znotraj obeh pojmov. »Boj vselej poteka med »našim« in »našim« [...], boj je prav način obstoja kulture, identitete in slovenstva.« (Dolar 2012: 323) Dolar argumentira produktivnost reformatorskega pristopa, in sicer trdi, da »sleherna identiteta temelji na razliki, jo vsebuje kot svoj notranji moment in jo proizvede kot svojo resnico, razlika pa se, če jo vzamemo zares, zaostri v nasprotje in nazadnje v protislovje. Na kratko, ni je identitete brez razlike in protislovja.« (Dolar 2012: 330)

Cankarjeva biografija in ustvarjanje vsebujeta številna protislovja. Po eni strani boemsko življenje v tujini, po drugi strani ukvarjanje s politiko in patriotizem. Tema domovine, socialna problematika (*Hlapec Jernej in njegova pravica*, 1907) se v njegovem ustvarjanju družijo s priljubljenimi vseevropskimi motivi moderne (smrt, otroštvo, umetnost idr.), simbolistična drama (*Lepa Vida*, 1912) in roman, v katerem je uporabljena tehnika toka zavesti (*Nina*, 1906), sta napisana hkrati s političnimi članki. Umetniška veličina pisatelja je razvidna tudi iz uravnoteženosti med mejami, ki jih je postavila takratna slovenska kultura, in med prestopanjem teh meja, ki so bile nujne tudi za evropsko moderno. Negativne reakcije kritikov na Cankarjeva dela (npr. na *Hišo Marije pomočnice*, 1904, *Nino*, *Podobe iz sanj*, 1917) potrjujejo kršenje horizonta pričakovanj prejemnikov.

Včasih Cankar sprejme kompromis med kulturnimi pričakovanji slovenskih bralcev in svojo integriteto v vseevropsko kulturo. Tako je, za razliko od Cankarjevih pisem, v katerih najdemo podrobne opise lepot Dunaja, v njegovih umetniških delih malo kulturnozgodovinskih detajlov, ki bi bili povezani

z dunajsko kulturo, čeprav se dogajanje pogosto odvija v velikem mestu, verjetno Dunaju. To veliko mesto je predstavljeno kot kraj nesreče in greha (v zgodbah *Pred ciljem*, *Iz predmestja*, *Krona* iz cikla *Knjiga za lahkomiselnih ljudi*, 1901, v romanu *Hiša Marije pomočnice*). Domnevamo lahko, da je takšno barvanje toposa Dunaja kompromis z okusom slovenskih sodobnikov z njihovim kultom patriarhalnosti in antiurbanizmom. Tako so se v Cankarjevem ustvarjanju univerzalne težnje zahodnoevropske moderne združevale s trendom ustvarjanja nacionalne literature, ki je imela ogromen vpliv na formiranje nacionalne zavesti. Problem nacionalne identitete je bil med osrednjimi v svetovnem nazoru slovenskega pisatelja. Cankar je oblikoval nacionalno identiteto na »reformatorski« način, čeprav lahko v njegovem ustvarjanju zasledimo tudi »konzervativne« težnje.

Cankarja lahko štejejo med predstavnike kulturne elite, saj je odigral ključno vlogo v ustvarjanju »zamišljene skupnosti« – slovenske nacije. Po mnenju Andersona (2001: 134) so imeli v procesu vzpostavljanja nacionalne zavesti zelo pomembno vlogo dvojezični pisatelji, ki so prenesli že obstoječe nacionalne modele v svoje okolje. Tako Cankar v predavanju *Slovenci in Jugoslovani* (1913), v katerem poziva k združitvi južnih Slovanov v eno državo (Srbov, Hrvatov, Slovencev in Bolgarov), omenja že obstoječi Veliko Nemčijo in Veliko Italijo (Cankar 1959: 394–395). V svojih nastopih in delih je uporabljal konstrukte, kot so »slovenski narod«, »naš narod«, »naša domovina«, in se nedvomno prišteval k dani »zamišljeni skupnosti« ter je nesporno prispeval pri formiranju teh pojmov.

Cankar je z veliko pozornostjo spremljal razvoj slovenske literature in kulture, o čemer pričajo njegovi članki, posvečeni slovenskim pisateljem in umetnikom, in razvoj slovenskih časopisov:

Nič ne precenjujem pomena časopisja. Iz njega zajemajo široke mase ljudstva svojo kulturno in politično naobrazbo, časopisje je dobro merilo za duševno in miselno višino, na katero se je narod povzpel. [...] In v teh zadnjih par letih se je slovensko časopisje tako sijajno povzdignilo, da se brez strahu meri s časopisjem starih kulturnih narodov ter da je pošten in vreden zaupnik svojega naroda. (Cankar 1959: 455)

Misel potrjuje Andersonovo domnevo, da so imeli prav časopisi eno najpomembnejših vlog pri oblikovanju zamišljenih skupnosti, saj se je množica ljudi vsak dan, ko je skoraj istočasno brala iste članke v nacionalnem jeziku, počutila kot del določene skupnosti (Anderson 2001: 67).

Tema nacionalne identitete ni navzoča le v številnih Cankarjevih člankih, pač pa tudi v njegovem umetniškem ustvarjanju. Povedati je treba, da je že sama uporaba slovenščine pomagala pri ustvarjanju slovenske nacionalne matrice (spomnimo se Trubarja). V številnih Cankarjevih delih se pogosto pojavljajo pojmi domovina, slovenski narod. Nacionalna tema je tesno povezana z njegovo biografijo. Cankar je skušal osmisliti zgodovino slovenskega ozemlja preko osebne izkušnje, saj je bila za njegovo osebno življenje in ustvarjanje pomembna pripadnost svojemu narodu. V fragmentu avtobiografske povesti *Ottakring* (1915), napisanem tri leta pred smrtjo, npr. pisatelj razmišlja o tem, da igrata poreklo in nacionalnost pomembno vlogo pri razumevanju značaja glavnega junaka:

Pavel Negoda je bil Slovenec; to se pravi, da je nosil svojo domovino s seboj. Ne samo v vseh svojih mislih, temveč v vsaki kapljici svoje krvi, v vsakem utripu svojega življenja, v vsakem pogledu, v vsakem koraku. (Cankar 1935: 291)

Problem odnosa med nacionalno identiteto in nacionalno literaturo je preučeval tudi znanstvenik iz šole recepcijske estetike v Konstanci Hans-Robert Jauss, predvsem v kritiki tradicionalne

zgodovine literature. Po njegovem mnenju so podobna dela v 19. stoletju opravljala vlogo oblikovanja nacionalne identitete, kar je danes, kot meni Jauss, arhaično.

Kot smo omenili že na začetku, se v drugi polovici 20. stoletja in v 21. stoletju pojem nacionalizem problematizira, meje nacionalnega pa relativizirajo. Poglejmo primer pisateljice in popotnice, katere materni jezik je bila nemščina, rojena pa je bila v Sloveniji, **Alme Karlin** (1889–1950). Danes je njeno ime znano številnim Slovencem, pa vendar je bila Alma Karlin dolgo izključena iz slovenskega nacionalnega kanona. Hibridnost njene kulturne identitete je danes izredno zanimiva. Na ustvarjanje Alme Karlin so v Sloveniji postali pozorni v 90. letih. Čeprav sama svojega ustvarjanja ni umeščala v slovensko kulturo, se njena dela včasih obravnavajo v kontekstu slovenske literature (Šmitek 1988; Grdina 1994). Zase je menila, da je bila »državljanica sveta«. Takšna pozicija se zdi problematična, saj so pisateljčina dela polna rasnih predsodkov in nacionalnih stereotipov (Bodrova 2013: 215). Hibridna nacionalna identiteta namreč še ne pomeni kozmopolitizma. Če bi hotela A. Karlin izbrati slovensko nacionalno identiteto, ji, kot poliglotki, ki je tekoče govorila številne tuje jezike, ne bi bilo težko izpopolniti svoje slovenščine in jo izbrati za jezik svojega ustvarjanja. Slovenke po krvi in Nemke po jeziku ne moremo obravnavati kot Slovenko niti kot Nemko oz. predstavnico nemških Celjanov, saj njene identitete ne moremo trdno opredeliti. V prvi polovici življenja (v mladosti, v času njenih potovanj) je očitna želja, da se izkorenini, odtrga od domače zemlje, o čemer pričajo njeno premikanje, zanimanje za tuje kulture in njena dela, posvečena eksotičnim deželam. A. Karlin v potopisih govori o dveh domovinah – tisti, ki je navedena v potnem listu (Jugoslaviji), ter tisti, ki ji pripada zaradi jezika. Na vrhuncu slave, v 30. letih, se ima predvsem za nemško pisateljico, čeprav ne živi v Nemčiji. Na koncu njeni življenjski nazori doživijo evolucijo. Za svoj »idealni« kulturni prostor, kjer bi si želela živeti, izbere Anglijo. Proti koncu 2. sv. vojne pisateljica na vprašanje, kje bi hotela živeti, odgovori v angleščini, »My heart is in England, my heart is not here« (Karlin 2007: 280), in pri tem parafrazira pesem škotskega pesnika Roberta Burnesa »My heart's in the Highlands, my heart is not here« (Moje srce je na Višavju, moje srce ni tu). V nadaljevanju pa svoj odgovor komentira:

In vendar mi je srce krvavelo, kajti gore, ki jih ljubim, so tu. Tu je svet, po katerem sem hodila kot otrok, tu so gozdovi, po katerih sem pohajala (prav tam: 280).

Iz komentarja lahko razberemo njeno navezanost na domačo regijo, kar potrjujejo še druga mesta v knjigi, na katerih A. Karlin spregovori o svoji ljubezni do domačih krajev – njeni spomini na 2. sv. vojno so polni navdušenih opisov slovenske pokrajine.

Ustvarjanje A. Karlin na zanimiv način pokaže na arbitrarnost kategorije nacije in potrjuje perspektivnost preučevanja fenomena nacionalnosti kot konstrukta, produkta diskurzivne prakse. Nekateri raziskovalci ne povezujejo fenomena A. Karlin z nacijo, pač pa z regijo in z mestom Celje. Regionalizem, značilen za številne slovenske pisatelje, imamo lahko za eno izmed tipičnih teženj v sodobni slovenski literaturi (npr. Lainščikova prekmursko, Tomsičeva istrsko in Lipuševo koroško obarvana besedila). Če je nacionalna identiteta v krizi, se zdi regionalna zdaj bolj »zanesljiva«.

Za konec si oglejmo še zgodbo **Polone Glavan** Nenavadna identiteta Nine B. (*Gverilci*, 2004), v kateri je prav tako problematiziran fenomen nacije. Pripovedovalka najprej z ironijo predstavlja idejo o čistosti krvi: Ninin oče se ima za čistokrvnega Slovenca, ne da bi slutil, da je »vlaški trgovec

z ovcami [...] preko njegove prababice v rod vnesel genetsko anomalijo, ne da bi za odškodnino pustil vsaj kakšno ubogo jagnje.« (Glavan 2004: 34) Nadalje se Nina v otroštvu na počitnicah na morju ponovno sreča s protislovjem. Nemci se izkažejo za prijazne, potrpežljive, vljudne, zato Nina in njena sestra »nikakor nista mogli najti zveze med Nemci, o katerih so se učili v šoli (neusmiljeni, dosledno hudobni, jedci otrok ipd.).« (Glavan 2004: 36) Pripoved pripelje do obdobja slovenske neodvisnosti, ko majhen narod postane velik. Paradoks pa je v tem, da tudi sosednji narod, Hrvati, čuti svojo pomembnost in svoje nacionalne značilnosti natanko tako kot Slovenci: upornost, pravičnost, prijaznost ter da nimajo ničesar skupnega z Balkanom, kar pod vprašaj postavi enkratnost nacionalnega značaja. Pripovedovalka trdi: »Slovenec se je lahko identificiral le, če se je postavil ob nekoga drugega [...] Če je stal sam zase, ga ni bilo.« (Glavan 2004: 40) Nacionalna identiteta, ki je bila pomembna za npr. Nininega očeta, se izkaže za nekaj iluzornega, praktično neobstoječega. Kljub temu pa na koncu zgodbe junakinja zaradi izkušenj, ki jih je dobila na potovanjih, pridobi svojo identiteto:

Tako je Nina [...] sklenila, da bo svojo identiteto dokončno utemeljila na Redkosti. Maloštevilstvi. Ekso-tičnosti [...]. Bil si podoben drugim, a nekako manj pogost, kar ti je avtomatično podelilo vrednost. Vsaj Nini B. jo je. (Glavan 2004: 42)

Zanimivo je, da se Nina po vseh omahovanjih ne odreče nacionalni identiteti. Čeprav se nacionalna identiteta v zgodbi postavlja pod vprašaj, je pomembno, da se ji prizna neizogibnost. P. Glavan pokaže, da je vprašanje nacionalne identitete vprašanje, ki so ga ljudje vseeno prisiljeni rešiti. Nina se je redko spomnila na svojo nacionalnost, a je ta vseeno postala del nje: »trdno se je usedla v podzavest, v diskretni položaj obskurnega dela telesa.« (Glavan 2004: 42)

Navedeni primeri kažejo, da je problem nacionalne pripadnosti težko spregledati. Diskurz se veže na generacijo prednikov (na očeta v Ninini zgodbi, na mater pri Cankarju). Po eni strani je identiteta povezana z jezikom, pa vendar je danes Herderjeva tradicija (povezave nacije in jezika) relativizirana. To dokazuje primer A. Karlin, pa tudi primer Slavvoja Žižka, slovenskega filozofa, ki piše v angleščini. Očitno se med 19. in 21. stoletjem nihalo nenehno ziblje med konstruiranjem nacionalne slovenske identitete in zavedanjem njene arbitrarnosti. Vprašanje, kako se bo naprej razvijal odnos med dvema težnjama – kozmopolitsko in nacionalno konservativno – v času globalizacije, ko so regionalne razlike vse bolj zabrisane, je lahko predmet zanimive nadaljnje debate.

Viri in literatura

ANDERSON, Benedict, 2001: *Voobražajme soobščestva. Razmislenija ob istokah i rasprostraneni nacionalizma*. Moskva: KANON-press-C, Kučkovo pole.

ANDERSON, Benedict (ur.), 2002: *Nacii i nacionalizm*. Moskva: Praksis.

BODROVA, Anna Gennadjevna, 2013: »Odinokije putešestvija« Almy Karlin. Problema gibridnosti kulturnoga konteksta: *Russkaja germanistika. Ježegodnik rossijskogo sojuza germanistov*. Nalčik: Kabardino-Balkarskij gosudarstvennyj universitet. 211–218.

CANKAR, Ivan, 1935: *Zbrani spisi*, 18. zvezek. Ljubljana: Nova založba.

CANKAR, Ivan, 1959: *Izbrana dela*, 10. zvezek. Ljubljana: CZ.

DOLAR, Mladen, 2012: Slovenska nacionalna identiteta in kultura – navodila za uporabo: Mladen Dolar: *Strel sredi koncerta*. Ljubljana: CZ. 319–336.

GELLNER, Ernest, 1991: *Nacii i nacionalizm*. Moskva: Progress.

GLAVAN, Polona, 2004: *Gverilci*. Ljubljana: ŠZ.

GRDINA, Igor, 1994: *Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

KARLIN, Alma M., 2007: *Moji zgubljeni topoli*. Ljubljana: MK; Celje: Muzej novejšje zgodovine.

ŠMITEK, Zmago (ur.), 1988: *Poti do obzorja: antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*. Ljubljana: Borec.